

ז'אנר היומן מול ז'אנר ספר הזיכרונות

דיון ברומן "לחם וחזון" של יוסף אריכא וב"יומנים גנוזים" של

ימימה (אבידר) טשרנוביץ

אביבה מהלו

מבוא: ז'אנרים שונים של "אני" מספר

במאמרה של נילי סדן "ז'אנר היומן וז'אנר סיפור הזיכרונות" טוענת החוקרת:

יוצר החווה באופן טראומטי את חווית ההיתלשות מנפיו ואת אי יכולתו הנפשית להשתרש בנופים חדשים של ארץ זרה ועתיקה כאחת אינו מסוגל ברוב המקרים להעמיד יצירה אפית בעלת דפוסים מוצקים ומלאים. סיפורת של יוצר כזה, על אף תדמיתה הפרוזאית רווית אלמנטים ליריים קיצוניים. עולמו מזועזע העצבים ודק התחושות של המהגר מריק את הפוטנציות האצורות בו בכתיבה בעלת צביון אישי מאוד, אינטימי ובלתי יציב. (סדן, 1976, 133)

שני דפוסים הכתיבה המדגישים את ה"אני" בפרוזה הם: נוסח ה"יומן" ונוסח "סיפור הזיכרונות". ההבדל המרכזי ביניהם הוא שהסיטואציה האפית של היומן כפיקציה ספרותית מציגה קירבה מקסימלית אל גופי הדברים ואל האירועים המתרחשים בזמן, ולכן המעבר מן החוויה אל עיצובה בפיקציה מותיר משקע רב משמעות מן האותנטיות של החוויה. לעומת זאת הכתיבה של סיפור הזיכרונות מניחה דווקא מרחק ופרספקטיבה בין האירועים לבין זמן העלאתם על הכתב, וכתוצאה מכך הפער בין הזמן "החוויתי" לבין הזמן "המשמעותי" הוא רב מאוד. בספר הזיכרונות ניתן משקל יתר לחוויות שהיו, או לא נתממשו ונדחקו, דווקא לאחר זמן רב של ריחוק מהן (בזמן, בגוף, בהשקפת עולם).

קיים גם נוסח ביניים, שבו קטעי ספרות נכתבים בפיקציה של היומן. כאן ישנו פער רב בין הדמות המספרת לבין המחבר. כמו בסיפור הזיכרונות, פער זה קובע את אופן העיצוב הבדיוני של החוויה שהתרחשה בעבר למרות מסירתה בלשון הווה. המשותף לשני הנוסחים הוא השתנות העמדות של ה"אני" המספר ביחס לעצמו ולסובב אותו, אם בדרך ההתפתחות שמותווית באמצעות הטקסט ה"יומני" ואם בדרך הרטרופקטיביות שמתווה את תהליכי ההשתנות במשך הזמנים אותם הוא סוקר ושבהם הוא נזכר. (שם, עמ' 134-137)

אריכא וטשרנוביץ' - עולים חדשים בארץ

שני יוצרים, אריכא וטשרנוביץ', מדגימים את דפוסי הכתיבה הנ"ל. שניהם בני אותה תקופה (העלייה השלישית והרביעית). יוסף אריכא עלה לבדו לארץ ב-1925 בהיותו כבן 19. בני משפחתו רובם ככולם היגרו לאמריקה. ימימה (אבידר) טשרנוביץ' עלתה לארץ עם משפחתה ב-1921 בהיותה ילדה בת 10. טשרנוביץ' למדה בגימנסיה הרצליה. היא חיה בצל אם חולה שנסתלקה מהעולם והותירה אותה בודדה וכואבת. לאחר מכן נפטר גם אביה, כך שיתמות ובדידות עיצבו את דרך חייה.

יוסף אריכא פרסם את הרומן של העלייה השלישית "לחם וחזון" בשנת 1933, לאחר שהות של ארבע שנים בארצות הברית. למרות שהספר נכתב בלשון הווה, יש מרחק בזמן בין זמן הסיפור לזמן המסופר, מרחק אופייני לסיפור זיכרונות. המספר הוא דמות בדיונית בשם נדב, המתאר את לבטיו ונדודיו של החלוץ בארץ, לבטים של עולה חדש או מהגר.

ימימה טשרנוביץ' כתבה יומן אישי במחברות החל משנת 1919 ועד 1936. היא גנזה את מחברותיה בתיבה והן נתגלו רק אחרי פטירתה והוצאו לאור כספר על ידי בנותיה. היומנים מתוארכים וניכרים בהם רשמי החיים לפי סדר כרונולוגי.

המחקר האיכותי מגדיר יומן אישי כמסמך אינטימי וספונטני, המתאר אירועים מחיי הפרט ותגובה רפלקטיבית עליהם (צבר, 1999, 72) ואכן יומניה של ימימה, שלא נועדו לפרסום מלכתחילה, עונים על הגדרה זו. לעומת זאת הרומן של אריכא, למרות צורתו הפרגמנטרית (מקוטעת), מעובד יותר וניכרת בו כתיבה פיקרסקית. כתיבה זו מעמידה במרכזה דמות שמנצלת את כל האמצעים (כולל תרמית) כדי לשרוד בעולם כאוטי, משולל סדר והרמוניה המאפיין את המציאות הארץ ישראלית.

כחלוצי העלייה השלישית מצופה מיוצרים אלה להדגיש בעיקר את האידיאולוגיה שהנחתה אותם או את הוריהם בעלייתם לארץ, דהיינו: יצירת חברה חדשה המושתתת על עקרונות השיתוף והשוויון ועל הרעיון הציוני של יישוב הארץ. אבל הרומן והיומנים חושפים אמיתות אחרות, כמוסות, שלא נדונו עד כה ושופכות אור על התקופה ורוח התקופה כפי שחוו אותם באופן סובייקטיבי.

מוטיב הרעב

אלמנט אחד שבולט מאוד בכתיבתם הוא הדגש שמושם על הרעב – רעב ללחם.

אחי – חיילי הכיבוש העברי במולדת – נמקים ברעב, סובלים, מתענים ומתבזים שלא לפי מעשיהם. עשירינו במושבות הזהב מתנכרים להם ומתכחשים למוסר העברי. יש להם אידיאולוגיה צודקת משלהם, שבסיסה הוא: רכוש! אוזנם כבדה משמוע קולות שוחרי

החזון המתהלכים רעבים במחנה, ומוחותיהם מפוכחים עד לטירוף!
ולמרות הכל – הן אחי סבלנים כגמלים בשממה. יש שהם רואים **בחזיונם מראות שרב** של
כיכרות לחם כבירות וצלחות עגולות ומלאות נזיד מהביל... (לחם וחזון, עמ' 122.
ההדגשות שלי – א. מ.)

השימוש במשלב לשוני גבוה לצד משלב לשוני נמוך מסייע בשבירת המיתוס של החלוץ
האידיאליסט. בקטע זה בולט השבר הסגנוני האירוני, כאשר הציפייה לחזון אחר, רוחני יותר,
מומרת בחזון בעל אופי פיקרסקי מובהק – כיכרות לחם, שמשמען סיפוק הרעב הפיסי. גם אזכור
העשירים במושבות הזהב, שכאילו נטול מההוויה הפיקרסקית הספרדית, מעניק לתיאור נופך
קומי, השובר במקצת את הטרגיות המבצבצת בין השורות.

כשהרעב מתגבר נעלם גם חוש ההומור "הרעב מתגבר ואין לרמותו בבדיחות; הקיבה הריקה
מתכווצת ומייבבת נוגות מתוך רזון מתיש... אנחנו נמנעים מלהיפגש עם מכרים" (שם, עמ' 123)
גם בקטע זה מודגשת צרת הרעב והגורמים לה: האבטלה, אי העסקת פועלים עבריים, וכתוצאה –
בנמל עוגנות אניות הירידה. בגין הרעב נפגעים גם יחסי החברה ואין כמיהה לאהבה.

מעניין שגם ביומן הנעורים של ימימה תופס הרעב מקום חשוב כקובע את גורל הציונות ומעיב על
כל חזון:

בא ז'בוטינסקי ונאם לפני הנוער. עורר עוד יותר את השאלה הנוראה שמציקה לי כבר
במשך זמן כה רב: מה אנו עושים לטובת הארץ. הנה משבר עכשיו בארץ, אנשים עוזבים
את הארץ, רעבים ללחם, ואנו – מה אנו עושים חוץ מקריאת העיתונים והשתתפות קלה
בצער? זה עושה הנוער, גיל 17, עצם הפריחה. (יומנים גנוזים, 3.11.1926)

הערה 117 בספר מדגישה את הירידה הגדולה בעטיו של הרעב. כ-5000 אנשים ירדו מן הארץ
לעומת כ-3000 שעלו ב-1927, (נראה שגם אריכא עזב את הארץ בשנה זו, או ב-1928), וכ-40%
מכוח העבודה בתל – אביב היו מובטלים. פרקים 1 ו-3 בספרה פורשים את חומרת המצב – מי
יציל את הציונות? הכל תלוי בחוסר פרנסה, בריבוי המובטלים והחזון איו?

דברי ז'בוטינסקי עושים רושם, אבל החומריות אוכלת כל חלקה טובה והחזון נפרט לפרוטות (שם,
94). במיוחד בולט הפער בין לחם לחזון בקטע המתאר את האחד במאי, חג הפועלים, בספרו של
אריכא:

הבמה מקושטת ירק ודגלים אדומים. רבים משליחי ההסתדרות ואורחים כבר תפשו
מקומותיהם. אחד מהם, ממכיכי הטובים, נשקף ישר אלי, מסופקני אם הוא מבחין בי,
אבל אני מסתכל בו יפה ורצוני ללחוש לו: ידידי הטוב, אני רעב... חה-חה-חה... מגוחך,
צעיר בריא אינו בוש להתאונן, כי הוא רעב... חה-חה-חה... (לחם וחזון, 136)

הצחוק הציני מסגיר את האירוניה בהצגת אידיאלים נעלים של אחדות ושוויון מול עובדה פרוזאית כל כך כמו הרעב. גם שירת האינטרנציונל אינה יכולה למנוע את התעלפותו של נדב מזה הרעב.

ביומנה של ימימה מתוארת הופעתו של סוקולוב בפני הנוער והוא אומר: "יודע אני כמה קשה לדבר על קיבות ריקות, יודע אני כי קשה להילחם עם האויב היותר נורא והוא הרעב".

"סיפורי חיים" של חלוצים

הן הרומן והן היומנים מעלים סיפורי חיים, שניתן לנתח על פי המדרג של מאסלו, שלפיו הצרכים הנמוכים הם הצרכים הפיסיולוגיים, אך בלי לספקם לא ניתן לספק את הצרכים הגבוהים מהם, קרי: הצורך לביטחון, הצורך לאהבה, הצורך להערכה והצורך להגשמה עצמית. (מאסלו, 1987) נוסף לבדיקת העולם הפנימי של המספר (כפי שמתמקדת בו נילי סדן), ניתן לבדוק את הסיפורים על פי עקרונות המחקר האיכותי כסיפורי חיים. בדיקת סיפורו של נדב ב"לחם וחזון" תורמת לאפשרות להבין תופעות חברתיות דרך עיניהם של אנשים שחוו אותן. קריאת הרומן כסיפור חיים עוזרת להבחנה בין קטגורית שונות שעולות מתוך הסיפור, כשהבולטות בהן הם אותם צרכים שהחלוץ נזקק לספקם כדי להגיע בסופו של דבר להגשמתו העצמית.

נדב מתחיל בצורך הבסיסי ביותר – עבודה, פרנסה, לחם וביטחון שתלוי במעמדו החברתי. לאחר שמתמלא צורך ראשוני זה, הוא חותר לאהבה – עדנה, בת הארץ ובתו של פרדסן עשיר, ובעקבותיה הוא זקוק להערכה של דמותו – הן הערכה מצדה של האהובה (שהוא משתף אותה בלבטיו כיוצר) והן הערכה עצמית שלו כאדם, שתוביל אותו להגשמה העצמית, שבמרכזה עומד החזון לבטא את מצוקת החלוצים.

אולם, כאשר חוזר הרעב, הכול מתמוטט – נדב רעב ללחם, מנסה לגנוב לחם, מלגלג על האינטרנציונל, חברו יצחק מאבד עצמו לדעת. רק כאשר הוא משביע את הרעב בשנית, הוא חושב על הביטחון, ואחר כך שב ומחפש את האהבה. וכשהבתו נדחית על ידי עדנה הוא מוצא נחמה בזהבה שהיא עולה חדשה כמותו, משתחרר משעבודו לאדונים: "חופשי אהיה". ולבסוף מגשים עצמו הן באופן קולקטיבי בקבוצה, והן באופן האינדיבידואלי – אישה, בית, פרדס – זה החלום האמיתי.

ובעיני אני רואה כעבור שנים מספר גם את הענבים, תפוחי הזהב והאשכוליות, את החיטה ואת השעורה ואת המקנה; שדרות עצים מצלות וילדים משחקים ביניהם... הפעוט הראשון מתייפח כבר בלילות....

בינתיים ואני גר בצריף שכולו ככברה, אולם לא איכפת. עוד אגור בבית. (לחם וחזון, עמ'

167)

גם ביומניה של ימימה ניתן להבחין בקטגוריות דומות. במיוחד בולט ביומנה הצורך להשתייכות ולאהבה:

חברה אין לי. יחידה אני עכשיו עם האותיות. בתיה חברה לעבודה, היא קרובה לי יותר מאחרות, אבל לא 'החברה' בהא הידיעה, דבר מה חוצץ בינינו. קשה הדבר מאוד..... אילו מצאתי ידיד כזה בחיים הייתי מאושרת בחיים, אדם ישר בגופו ובנפשו, תמים בדעותיו, מוצק לקראת החיים ואהבתו היא כגופו, מוצקה ובלתי מתמוטטת. (יומנים גנוזים, 3.11.26)

עזיבת הארץ היא לצורך הגשמה עצמית הן בתחום הלימוד והן בתחום בניית הקן המשפחתי. ההערכה העצמית היא קלושה – תמיד היא תובעת מעצמה יותר. גם חזונה להגשמה עצמית הן בתחום החינוך והן בתחום המשפחה, נהיר לה. פחות ברור לה עתידה כסופרת, אם כי יש לכך רמזים ביומן. בהיותה בכיתה י"א כתבה חיבור בשם "דרכי בחיים":

דבר אחד ברור: הרצון לפעול, ליצור דבר מה, ידעתי כי לא לגדולות נוצרתי, לא אוכל להתרומם במעשי מעל החיים, אבל רצוני לא לשקוע בקטנות... עוד מימי ילדותי עניינו אותי שאלות החינוך... רוצה אני לעבוד במה שהוא לבניין הארץ, בה כלול הכל, בה אוכל להגשים את האידיאל שלי, לעזור לחינוך הדור החדש (יומנים גנוזים; ג' אייר תרפ"ז)

אבל ההגשמה העצמית העיקרית היא בשילוב העבודה עם המשפחה, תוך תפילה לשלום ולבנייה בארץ בצל האירועים הקשים של 1933:

שוב שנה חדשה. השאירוני בחג זה לבדי עם בתי הקטנה, כמעט בת חמישה חודשים. יוק נסע לנוח. נחמדה זו הקטנטונת שלי, מחייכת אליך, שמחה לקראת פני אמה...וטוב לי כל כך במשפחה הקטנה שלי. עתה באה שנת לימודים חדשה: קיבלתי עבודה ומי יתן ואצליח בה. יש לי רצון לפעול בשטח החינוך ויש גם מרץ לכך. לו הייתה השנה החדשה מביאה עמה קצת מן הטוב לנו, לאומה ולארץ. מכל מקום מגרשים אותנו, ובאה העלייה הגרמנית, בורחת בפני היטלר ועוזרת לבניין הארץ, ותל אביב הולכת ונבנית... (יומנים גנוזים, 20.9.33)

נקודה מעניינת שעולה מיומניה, היא תחושתה שהחלוצים בעמק חיים מתוך אידיאולוגיה, מתוך חזון, והיא מקנאה בהם. אך סיפורו של נדב של אריכא מפרך גם תפישה זו. כתיבתה של ימימה היא מאוד רצינית, הגותית, רפלקטיבית, לעומת כתיבתו הפיקארסקית, היתולית קמעא, של אריכא בדמותו הבדיונית של נדב, שמצטייר כצעיר בעל תחבולות עורמה העושה הכל כדי להשיג

את מבוקשו (להוציא רצח).

מעניין לציין, שגם ברומן של אריכא וגם ביומנים של טשרנוביץ ניתן להבחין בקו של התפתחות בדמויות המספרים, בהתייבבות האופי ובבניית דרך החיים. אולם יוסף אריכא עצמו ולא הגשים את חזון ההתייבבות החותם את הרומן כחזון אוטופי. בשובו לארץ הוא עבד כפקיד בבית המטבחיים של עיריית תל – אביב; ואילו ימימה טשרנוביץ הגשימה את שאיפתה לחנך את ילדי הגן, אם כי לא בעמק ובקיבוץ, אלא בעיר. הבדל זה בדרך ההגשמה העצמית של החלוצים הצעירים מלמד, שאכן היומן האוטנטי מייצג את המציאות כפי שהיא לשלבי ההתפתחות השונים, ואילו הרומן דמוי היומן – שנכתב ממרחק של זמן – עשוי לתת ביטוי לחוויות שלא התרחשו במציאות, אבל העמיקו את אחיזתן בחזון של החלוץ הצעיר. ואולי יש בסיוס הרומן מעין תשלום מס שפתיים לאידיאולוגיה החלוצית שהייתה דומיננטית בתקופתו, מעין תרמית אידיאולוגית של סופר שרוצה לרצות את קוראיו.

ביבליוגרפיה

- אריכא, יוסף, (1967), **כתבים / מבחר סיפורים**, ניב, תל אביב, כרך א' (לחם וחזון וסיפורי הארץ)
טשרנוביץ (אבידר), ימימה, (2003), **יומנים גנוזים מן השנים 1919 – 1936**, דביר, תל אביב
מהלו, אביבה, (1991), "יוסף אריכא- החלוץ כפיקארו", בתוך: **בין שני נופים**, ראובן מס, ירושלים
- סדן לובנשטיין, נילי, (1976), "ז'אנר היומן וז'אנר סיפור הזיכרונות" – נקודות תצפית, פרספקטיבה, זמן וריתמוס, **עלי שיח 15 – 16**
- צבר בן יהושע, נעמה, (1999), **המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה**, מודן, תל אביב
- Maslo, A.H., **Motivation and Personality**, Harper Collins Publishers, New-York
1987